Beytulhikme Int J Phil 13 (4) 2023
Doi: 10.29228/beytulhikme.72089
Research Article: 183-197

İslam Mantık Geleneğinde Kavramlar ve Önermeler Arasındaki Kaplam Bağıntıları

Extension Based Relations Between Concepts and Propositions in the Tradition of Arabic Logic

HARUN KUŞLU
İstanbul Medeniyet University

Received: 26.08.2023 | Accepted: 13.12.2023

Abstract: This study focuses on the relations between concepts and propositions in the literature of Arabic logic. Concept relations have an important place in the fields of definition and syllogism, which are two important subjects of traditional logic, because the generality-specificity relationship between the concepts of a definition sentence is useful in checking its being precise, and the relations between the concepts of a syllogism are useful in checking its consistency. Propositional relations, on the other hand, are important for determining the premise that determines the special conditions for a syllogism to provide a valid conclusion. In this article, after explaining what relations are as an introduction, I discuss the historical development of relations between concepts and propositions in the Islamic logical tradition in separate sections. Arabic logicians express the four logical relations that can occur between concepts or propositions with the term "al-nisab-al-arba'". The four forms of relations that come under this term are: The relation of absolute-general-and-spesific (umūm wa husūs mutlakan), the relation of partial general-and-spesific (umūm wa husūs min vech), equality (al-musâwât) and separation (al-mubâyana) relations. These relations arise based on how the concepts can be predicated to each other (haml), while they emerged according to the realization (tahakkuk) of the contents of propositions together. Arabic logicians, considering that the same relations can also arise between propositions according to their modalities and truth realms, addressed and expanded this issue in more detail.

Keywords: al-Nisab al-arba', concept, proposition, logical relations, extension, tasavvurāt.

✉ Harun Kuşlu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
34720, İstanbul, Türkiye | madra2002@hotmail.com

Beytulhikme An International Journal of Philosophy

I. Giriş

Bağıntı (*nisbet*) genel olarak "iki şey arasında alaka kurma ve iki şeyi birbiriyle kıyaslama" anlamına gelir. Bu kavram, bir cümlenin konusuyla yüklemi arasındaki ilişkiyi ve nicelikler arasındaki alakayı da gündeme getirdiğinden, aynı zamanda dil ve matematikle ilgili bir kavramdır. Hatta İslam düşüncesinin ıstılah sözlüklerinde kavramın matematiksel içeriğinin daha ayrıntılı olarak işlendiği görülebilir (Tehânevî, 1995, s. 1687). Bu yazıda ele alacığımız mantıksal bağıntılar ise iki kavram yahut iki önermenin kaplamlarının birbirine kıyaslanmasından ortaya çıkan bağıntılardır. Söz konusu bağıntılar kavramlarda, aralarındaki yükleme (*haml*) ve gerçekleşme (*tahakkuk*) ilişkisinden; önermelerde ise sadece gerçekleşme ilişkisinden meydana gelir (Cürcânî, 1983, s. 241; Tehânevî, 1995, s. 1687). Böylece kavramlar ve önermeler arasındaki mantıksal bağıntılar iki kavram ya da iki önermenin kaplamlarının birbirine kıyaslanmasıyla ortaya çıkar. Aşağıda geleceği üzere kaplamları bakımından terimlerin birbirine yüklem olup olmamaları, yine aynı bakımdan önermelerin içeriklerinin birlikte tahakkuk edip etmemeleri onlar arasında çeşitli mantıksal bağıntılar meydana getirir. Klasik mantığın tanım ve kıyas gibi konularını kavramak için bu bağıntıların bilinmesi önemlidir. Zira tanım ifadelerinde tanımlayanla tanımlanan arasındaki genellik-özellik ilişkileri bu ifadelerin uygunluk durumunu belirlerken tümdengelimsel akıl yürütme biçimi olarak kıyaslar da aslında terimleri birbiriyle kaplamsal ilişkiye konu etmekten doğar. Ayrıca kıyasın öncüllerini oluşturan önermelerden hangisinin daha özel yahut genel olduğunun bilinmesi kıyastan geçerli sonuç elde edebilmek için gereklidir.

II. Kavram Bağıntıları

Bir kavramın kaplamı, hakkında doğrulandığı (*sâdık*) şeylerden oluşur. Kavramların birbirleri hakkında doğrulanması ise birinin yüklem (*haml*) olduğu nesneler veya nesneler sınıflarına diğerinin de yüklem olabilmesi ve içeriklerinin birlikte gerçekleşmesi (*tahakkuk*) anlamına gelir. Mesela "canlı" kavramının kaplamı insan ve öteki canlı türlerinden oluşur, ancak "taş" bu kavramın kaplamında yer almaz. Böylece "canlının" "insana" yüklem yapılabilirken "taşa" yapılamıyor olması onun bu iki kavramdan her birisiyle arasında meydana gelecek bağıntı biçimlerini belirler. Buna göre, herhangi iki kavram arasında oluşabilecek dört bağıntı şöyle ortaya çıkar:

Eğer kavramlardan sadece birisi, diğerinin yüklem olduğu her şeye yüklem oluyorsa bu kavramlar arasında tam kapsama-kapsanma bağıntısı (*umûm ve husûs mutlak*); ikisinden her biri diğerinin yüklem olduğu bazı şeylere yüklem oluyorsa aralarında kısmî kapsama-kapsanma bağıntısı vardır (*umûm ve husûs min vech*).[1] İki kavramdan her ikisi de birbirinin yüklem olduğu her şeye yüklem oluyorsa aralarında eşitlik (*müsâvât*) ve hiçbirisi diğerinin yüklem olduğu hiçbir şeye yüklem olmuyorsa ayrıklık (*mübâyenet*) bağıntıları mevcuttur. "Canlı" ve "insan" arasındaki bağıntı tam kapsama ve kapsanmaya; "beyaz" ve "elbise" arasındaki bağıntı kısmî kapsama ve kapsanmaya; "insan" ve "düşünen" kavramları arasındaki bağıntı eşitliğe; "insan" ve "taş" kavramları arasındaki ise ayrıklığa örnek olabilir.

Aralarında bu bağıntıların meydana geldiği kavramlar nicelik ve nitelikleri bakımından muhtelif önermeler ortaya çıkarır. Mesela iki eşit kavram iki tümel olumlu önerme meydana getirir: "Her insan düşünendir" ve "her düşünen insandır" gibi. Ayrık kavramlar iki tümel olumsuz önerme meydana getirir: "Hiçbir insan taş değildir" ve "hiçbir taş insan değildir" gibi. Aralarında tam kapsama-kapsanma bağıntısı olan kavramlar ise bir tümel olumlu, bir tikel olumlu yahut olumsuz önerme meydana getirir: "Her insan canlıdır" ve "bazı canlılar insan(dır)/değildir" gibi. Aralarında kısmî kapsama-kapsanma bağıntısı olan kavramların önermeleriyse iki tikel olumsuz ve bir tikel olumlu önerme olarak ortaya çıkar: "Bazı elbiseler beyaz değildir", "bazı beyazlar elbise değildir" ve "bazı elbiseler beyazdır" gibi.

Mantık metinlerinde kavramlar arası bağıntıların incelenmesi beş tümel terim (cins, tür, fasıl, özel araz ve genel araz) arasındaki kaplam ilişkilerinin araştırılmasına dayanır. Porphyrios'un (ö. 305) *Eisagoge* kitabı beş tümelin müstakil olarak ele alınıp aralarındaki ilişkilerin belli bir sistem içinde ifade edildiği ilk eser olduğundan burada söz konusu bağıntıla-

[1] Türkçe klasik mantık el kitaplarında farklı biçimlerde ifade edilen bu iki bağıntıyı "kapsama-kapsanma" şeklinde dile getirmemin iki sebebi söz konusu ilişkinin kavram ve önermelerden birinin ya gösterdikleri fertlerle olgular ya da içerdikleri anlamlar itibariyle diğerini kapsaması ve bu durumun öteki kavram açısından da bir bağıntı oluşturmasıdır. Zira yukarıda ifade ettiğimiz üzere bağıntı iki şey arasındaki ilişkiden meydana gelir ve burada söz konusu olan bağıntılar biri kapsayan diğeri kapsanan olacak biçimde her iki kavram açısından da ortaya çıkar.

rın basit düzeyde işlendiği görülür (Porphyry, 1975, ss. 49-62). Buna uygun olarak, İslam mantık geleneğinde beş tümeli ele almak üzere yazılmış eserlerde bu terimlerin içlem-kaplam ilişkileri açıklanmıştır. İbn Sînâ (ö. 1037), *eş-Şifâ el-Medhal*'de cinsin, genel araz dışındaki tümelleri kapsayacak biçimde kaplamı geniş bir terim olduğunu belirttikten sonra, tür ve özel arazın cinsle aralarında -cinsin kapsayacağı şekilde- tam kapsama-kapsanma bağıntısının olduğunu, özel arazın türle eş kaplamlı, cinsin fasla nispetinin ise genel arazın fasla nispeti gibi olduğunu, yani cinsin ve genel arazın fasılla aralarında -faslın diğer ikisi tarafından kapsanacağı biçimde- tam kapsama-kapsanma bağıntısının bulunduğunu belirtir (İbn Sînâ, 2006, ss. 83-92) İbn Sînâ'dan sonra kavramlar arası bağıntılar beş tümelle sınırlı tutulmadan ele alınmıştır. Bu dönemde, tertibi bakımından, Aristoteles'in mantık külliyatı *Organon*'u takip eden eserler artık yerini başka bir telif tarzına bırakmış ve sadece beş tümelin incelendiği *Eisagoge* benzeri kitaplar giderek tedavülden kalkmıştır. Bu nedenle kavramlar arasındaki bağıntılar, mantık kitaplarının yeni yapısı içinde, tasavvurâtın amacı (*makâsıd*) olarak yer verilen tarif konusuna mukaddime mahiyetinde ele alınmaya başlanmıştır. Tarifin başlangıç konuları ve ilkeleri (*mebâdi*) olarak beş tümel, beş tümele giriş olarak da herhangi iki tümel kavram arasındaki bağıntılar incelenmiştir. Hatta bazen tümel-tikel ilişkisinin bilinmesi bu konulara hazırlık olarak görülmüştür. Öyle ki Necmeddin el-Kâtibî (ö. 1277) *eş-Şemsiyye*'de kavram bağıntılarını beş tümelden sonra ele aldığı için İsferâyînî (ö. 1537) tarafından tenkit edilir. İsferâyînî'ye göre, genel olarak tümel kavramlar arasındaki bağıntıları bilmeden, beş tümeli ve aralarındaki ilişkiyi hakkıyla kavramak mümkün olmadığından, *eş-Şemsiyye*'de bağıntıların beş tümelden sonra ele alınması bu kitap için bir telif zafiyeti doğurmaktadır. Zira bu yaklaşıma göre "tarifler eşyanın tasavvurunu sağladıkları için, tarif edici terimlerin (*muarrif*) tarif edilenlerden (*muarref*) ayrık ya da daha özel terimler olmaması, aksine eş kaplamlı -bir görüşe göre daha genel- olması gerektiği bilinmelidir" Bunun bir gereği olarak da kavramlar arası bağıntılar tariflerden önce işlenmelidir (İsferâyînî, 1757, s. 168b).

Bağıntıların, bu yeni telif tarzı içindeki tertibi Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 1210) eserlerinden itibaren görülebilir. Râzî *el-Mulahhas*'ta, manaya delâleti, yapısı ve anlamı bakımından lafızları tasnif ettikten sonra, beş

tümel konusuna geçmeden evvel kavram bağıntılarını ele alır. Ancak o, özellikle tam ve kısmî kapsama-kapsanma bağıntılarını zikrederken eşitlik ve ayrıklık bağıntılarını açıkça ifade etmez. Bu esere yazmış olduğu şerhte Necmeddin el-Kâtibî, Râzî'nin ifadelerinin öteki iki bağıntıya da işaret ettiğine dikkat çeker (F. er-Râzî, 2005, s. 31; Kâtibî, t.y., s. 15b). Hûnecî (ö. 646/1248) ise kendilerine mahsus adlarıyla birlikte dört bağıntının hepsini açıkça zikreder ve böylece sonraki literatürde kullanılacak şekilde bağıntıların daha yetkin ifadesini dile getirmiş olur. Ancak "dört bağıntı (*en-nisebü'l-erba'*)" ifadesinin terim olarak kullanımı sarahaten Kutbuddin er-Râzî'nin (ö. 1365) *Şemsiyye* şerhinde görülür (K. er-Râzî, 2011, s. 296). Hûnecî'nin eserinde yer alan başka bir yenilik, kavramların çelişiklerinin de dahil edilerek bağıntıların daha geniş biçimde ele alınmasıdır (Hûnecî, 1389, ss. 25-26). Böylece sonraki metinlerde herhangi iki kavramın asıllarıyla birlikte çelişikleri, birinin aslıyla diğerinin çelişiği, hatta önermeler arasındaki bağıntıların dikkate alınacağı biçimde bu konu giderek genişler.

Kavramların çelişiklerinin dahil edildiği bağıntılara bakacak olursak iki eşit kavramın çelişikleri arasında eşitlik bağıntısı vardır: "İnsan" ve "düşünen" kavramlarıyla onların çelişikleri olan "insan olmayan" ve "düşünen olmayan" kavramlarında olduğu gibi. Bu terimlerden birinin aynıyla diğerinin çelişiği arasında ayrıklık meydana gelir: "İnsan olmayan" ve "düşünen" kavramlarında olduğu gibi. Ayrık kavramların çelişikleri arasında kısmî ayrıklık ortaya çıkar: "İnsan" ve "ağaç" kavramlarıyla "insan olmayan" ve "ağaç olmayan" kavramları arasındaki bağıntı gibi. Zira "insan olmayan" ve "ağaç olmayan" kavramlarının bazı fertleri ortak, bazılarıysa farklıdır. Mesela "at" kavramının fertlerine ikisi de doğru olarak söylenebildikleri halde -öğretmen ve hurma ağacı gibi- başka kavramların fertlerine birlikte doğru olarak söylenemezler. İki ayrık kavramdan birinin aslıyla diğerinin çelişiği arasındaki bağıntı ise tam kapsama-kapsanma bağıntısıdır. Yukarıda örnek verilen kavramları izleyerek ifade edebiliriz ki "insan olmayan" ve "ağaç" kavramları arasında tam kapsama-kapsanma vardır, çünkü "insan olmayan", "ağaç" kavramının bütün fertlerini kaplamına alır. Aralarında kısmî kapsama-kapsanma bağıntısına sahip iki kavramın çelişikleri arasında ise kısmî ayrıklık bağıntısı vardır: "Elbise" ve "beyaz" kavramlarının çelişikleri olan "elbise olmayan" ve "beyaz olmayan"

kavramlarında olduğu gibi. Bu kavramların çelişikleri arasında bazen tam ayrıklık olabileceği de söylenmiştir. Nitekim "hayvan" ve "insan olmayan" kavramları arasında kısmî kapsama-kapsanma bağıntısı varken "insan" ve "hayvan olmayan" kavramları arasında tam ayrıklık bağıntısı vardır, çünkü ikincisi birincisinin bütün fertlerini dışarıda bırakır (el-Guneymî, 153M.S., ss. 3b-7b; Hûnecî, 1389, ss. 25-26; Kâtibî, 2017, ss. 79-82; Urmevî, 1391, s. 164).

Aralarında tam kapsama-kapsanma bağıntısı olan kavramların çelişikleri arasında ise asıllar arasındaki ilişkinin aksi yönde olmak üzere yine tam kapsama-kapsanma bağıntısı bulunur: "Canlı" ve "insan" kavramlarının çelişikleri durumundaki "canlı olmayan" ve "insan olmayan" kavramlarında olduğu gibi. "Canlı" ve "insan" kavramlarından birincisi kapsayan (*eamm*), ikincisi kapsanan (*ehass*) olduğu halde onların çelişikleri arasında bu ilişki tersine döner ve ikincisinin çelişiği kapsayan, birincisinin çelişiği ise kapsanan olur. İslam mantıkçıları bu ilişkiyi ifade etmek üzere "kapsayanın çelişiği kapsananın çelişiği tarafından kapsanır/genelin çelişiği özelin çelişiğinden daha özeldir (*nakîzu'l-eamm ehass min nakîzi'l-ehass*)" şeklinde bir kural ortaya koymuş, ancak bu kural bazı mantıkçılar arasında tartışmaya konu olmuştur. Hûnecî *Keşfu'l-esrâr*'ında bu kurala yer verir (Hûnecî, 1389, ss. 25-26). Bununla birlikte Kâtibî ile Tûsî (ö. 1274) arasındaki felsefî mektuplarda Kâtibî'nin, aksini gösteren örnekler sunarak kurala itiraz ettiği, Tûsî'nin ise bu itirazı cevapladığı görülmektedir. Kâtibî "genel mümkün" ve "özel mümkün" kavramları arasında tam kapsama-kapsanma bağıntısı olmasına rağmen çelişikleri arasında aynı bağıntının gösterilemeyeceğini iddia etmiştir. Ona göre "özel mümkün olmayan"ın "genel mümkün olmayandan" daha genel olması, yani "bütün genel mümkün olmayanların" "özel mümkün olmayan" olması gerekirken, Zorunlu Varlık gibi bazı kavramlar bunun istisnasıdır. Zira bu kavram, hem "genel mümkün olmayıp" hem de "özel mümkün" içinde kalan bir ferdi gösterir. Oysa yukarıda bahsi geçen kural gereği her "genel mümkün olmayanın" "özel mümkün olmayan" olması gerekirdi. Kâtibî'ye göre bu bir çelişki doğurmaktadır. Çelişkinin izahı şöyledir: Bahsi geçen kuralın gereği olarak "genel mümkün olmayan özel mümkün olmayandır" önermesi ortaya çıkar. Öte yandan Zorunlu Varlık gibi kavramların gereği olarak da "özel mümkün olmayan genel mümkün olandır" önermesi meydana gelir. Bu öner-

melerle bir kıyas kurduğumuzda söz konusu kıyas çelişik bir önermeyi sonuç verir:

Özel mümkün olmayan genel mümkün olandır

Genel mümkün olmayan özel mümkün olmayandır

O halde genel mümkün olmayan, genel mümkün olandır.

Tûsî ve sonraki bazı mantıkçılar Kâtibî'nin öne sürdüğü kavramların içeriği hakkında yaptıkları bazı tadilat sayesinde bu açmaza cevap vermişlerdir. Tûsî "genel mümkün" teriminin, aynı anda birlikte doğru olamayan (*mâniatü'l-cem'*), fakat yanlış olabilen iki anlamı bulunduğunu, böylece terimin iki anlamının da içerileceği şekilde kullanılması halinde olumsuzlanmasının iki çelişiğin dışında kalacağını belirtir. Buna göre, yukarıdaki kıyasın öncüllerinde Kâtibî'nin orta terim olarak aldığı "özel mümkün olmayan" terimlerinin, anlamlarındaki farktan ötürü farklı terimler olduklarını belirtmekte, böylece içinde üçten fazla terim olduğundan kıyasın çelişki doğurmadığını öne sürmektedir. Zira kıyasın orta terim olan "özel mümkün olmayan" ifadesi birinci öncülde "iki çelişikten birisi olan genel mümkün" anlamında, ikinci öncülde ise "iki çelişiğin haricindeki genel mümkün" anlamındadır (Tûsî, 1974, ss. 283-284).[2]

Öte yandan aralarında tam kapsama-kapsanma bağıntısı olan -canlı ve insan gibi- iki kavramdan kapsayanın aslıyla kapsananın çelişiği arasında kısmî kapsama bağıntısı vardır, "canlı" ile "insan olmayan" kavramlarındaki gibi. Nitekim "insan olmayan", insan fertleri haricindeki tüm canlıları kaplamına alır ve canlıyı kısmen kaplamına almış olur. Bunun aksine, kapsayanın çelişiğiyle kapsananın aslı arasında ise ayrıklık vardır, tıpkı "canlı olmayan" ile "insan" kavramları arasında olduğu gibi.

Kavramlar arası bağıntılar meselesinde Teftâzânî (ö. 1390) ile birlikte yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. Teftâzânî zihin dışındaki birden çok şeye yüklem olan tümel kavramlar yanında aynı tikel şey hakkında ortaya çıkan birden çok kavramın da dikkate alınabileceğini gündeme getirmiştir. Bu anlayışa göre, tıpkı varlığı sabit birden çok şeye yüklem olan tümel kavramlar gibi, aynı şeye farklı açılardan söylenen itibarî mefhumlar da bağıntılarda dikkate alınabilir. Böylece kavramlar arasındaki çeşitlenmeyi kav-

[2] Kâtibî ile Tûsî arasında geçen bu tartışma modern mantığın argümanlarıyla desteklenen bir çağdaş makaleye de konu olmuştur, bkz. (Hodjatī, 2008, ss. 207-221).

ramların yüklem oldukları nesneler değil yüklem yapılan mefhumların kendileri meydana getirmektedir. Teftâzânî'nin belâgat ve husûsen vaz' ilmindeki kendine has yaklaşımından kaynaklı görünen bu anlayış bağıntıların sadece tümeller arasında cari olduğu yönündeki teamüle bir itiraz niteliğindedir.[3] Ona göre "insan" ve "gülen" tümelleri arasında olduğu gibi onların tikel mefhumları olan "bu insan" ve "bu gülen" mefhumları arasında da eşitlik bağıntısı olabilir (Teftâzânî, 2013, ss. 175-176). Yaklaşık olarak aynı dönemde Kutbüddin er-Râzî'nin *Şemsiyye* şerhinde "bağıntılar ancak tümeller arasında dikkate alınmalıdır" şeklinde bir kuralı açıkça zikretme ihtiyacı duyması dikkat çekicidir (K. er-Râzî, 2011, s. 298). Nitekim İsferâyînî Teftâzânî'nin bu kurala itiraz ettiğini belirtmiş, Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 1413) de *Şemsiyye* haşiyesinde Teftâzânî'nin bu görüşüne karşı çıkmıştır (Cürcânî, 2011, ss. 298-299; İsferâyînî, 1403, s. 232b). Teftâzânî'nin bu yeni görüşü, hakkındaki tenkitlere rağmen Devvânî (ö. 1502), Mîr Ebül-Feth (ö. 1568-9), Halhâlî (ö. 1604/1630), Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî (ö. 1627) ve İsmail Gelenbevî (ö. 1791) gibi bazı mantıkçılar tarafından kabul görmüştür (Devvânî, 1305, s. 19; Gelenbevî, 1310, s. 7; Halhâlî, 1357, s. 35; Mîr Ebü'l-Feth, 1305, s. 88; Şirvânî, 1357, s. 123). Öte yandan, Teftâzânî'nin yaklaşımı İsferayînî, Siyâlkûtî (ö. 1657) ve Desûkî (ö. 1815) gibi Cürcânî'nin görüşlerini takip eden bazı mantıkçılar tarafından ise reddedilmiştir (Desûkî, 2011, s. 298; İsferâyînî, 1387, s. 141; Siyâlkûtî, 2011, s. 299). Bağıntılar hakkında sonraki dönemlerde yazılmış olan kimi risaleler Teftâzânî ile Cürcânî arasındaki bu ihtilafa işaret eder (el-Guneymî, 153M.S., s. 9a-b; Sâlim Efendi, 2541, s. 94a).

İslam mantıkçılarının bu konuda tartıştıkları başka bir husus da "şey olmayan" gibi zihnin faraziyesinden ibaret tümel kavramların bağıntılara dahil olup olmadıkları meselesidir. Cürcânî eş-*Şemsiyye* haşiyesinde bu kavramların çeşitli sorunlara yol açtıklarını ifade ettikten sonra bağıntılarda sadece nefsü'l-emr'de bir şeye doğrulanabilen kavramların dikkate alınabileceğini belirtir. Böylece farazî kavramların bağıntıların dışında tutulması gerektiğini savunur (Cürcânî, 2011, s. 296). İslam mantıkçılarının bu konuda daha ileri düzeyde değerlendirmeleri olmakla birlikte en

[3] Bu konuda yakında yayınlayacağımız bir çalışma içerisinde ayrıntılı bir açıklama yer alacaktır.

önemli katkılarından birisi önerme bağıntılarını oldukça gelişmiş öğreti halinde ele almış olmalarıdır.

III. Önerme Bağıntıları

Aşağıda görüleceği üzere, İslam mantık geleneğinde kavram bağıntıları yanında önerme bağıntıları da önemle üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur. Önerme bağıntıları bir önermenin diğeri hakkında doğrulanmasına dayanır. Önermelerin bir kavrama ya da başka bir önermeye yüklem yapılması söz konusu olmadığından, onlar arasındaki doğrulanma (*sıdk*), yükleme (*haml*) anlamında değil, yalnızca bir önermenin içeriğinin diğerinin içeriğiyle birlikte ortaya çıkması (*tahakkuk*) anlamında kullanılır. Buna göre, içerikleri aynı zaman ve aynı durumlarda birlikte ortaya çıktığından "güneş doğar" ve "gündüz olur" önermeleri arasında eşitlik; birinin içeriği diğerinin içeriğinden daha geniş kaplamlı olduğundan "güneş doğar" ve "oda aydınlanır" önermeleri arasında tam kapsama-kapsanma; içerikleri hiçbir zaman birlikte gerçekleşmediğinden "güneş doğar" ve "gece olur" önermelerinde ayrıklık; nihayet içerikleri bazı zaman ve durumlarda birlikte ortaya çıktığından "güneş doğar" ve "rüzgar eser" önermeleri arasında kısmî kapsama-kapsanma bağıntıları vardır.

İsmail Gelenbevî gibi Osmanlı'nın son dönemlerinde eser vermiş bazı mantıkçıların kitaplarına bakıldığında konunun yukarıda sayılan hemen her bağıntı çeşidini içerecek biçimde yerleşik hale geldiği görülebilir. Gelenbevî *el-Burhân* adlı eserinde kendisine kadar intikal eden bu mirası bir araya getirip tedvin ederek önce asıl ve çelişik halleriyle kavram bağıntılarını, daha sonra önerme bağıntılarını işler. Her iki bağıntının da kaplama dayalı (*bi-hasebi's-sıdk*) bağıntılar olduklarını belirtir, ancak Teftâzânî'den beri devam eden itibârî tikeller arasındaki bağıntıları da zikreder. Daha sonra kavramların hariçteki gönderimlerinden sarf-ı nazar edilerek, sırf mefhum olmak bakımından da dikkate alınabileceklerini belirterek mefhum odaklı bağıntı (*bi-hasebi'l-mefhûm*) görüşünü ortaya koyar. Bu tür bağıntılara bir tarif cümlesinin iki tarafını meydana getiren tarif eden (*muarrif*) ve edilen kavramlar (*muarref*) arasındaki bağıntıları misal verir. Bu yaklaşıma göre mesela tam tanımda, tanımlayan ifadeyle tanımlanan arasında eşitlik vardır: "İnsan" ve "düşünen hayvan" arasında olduğu gibi. Eksik tanımın unsurları arasında tam kapsama vardır: "İnsan" ve "düşünen cisim" kavramlarında olduğu gibi. Yine "insan" ve "insan

olmayan" arasında ayrıklık; "bilfiil yürüyen" ve "insan" arasında ise kısmî kapsama-kapsanma bağıntısı bulunur (Gelenbevî, 1310, s. 8).

İslam mantıkçıları doğruluk kaynaklarına (*misdâk*) göre çeşitlenen önermeler arasındaki bağıntıları da ele almışlardır. Mantıkçılar, bu itibarla hakîkî ve hârîcî olarak ayırdıkları önerme biçimlerini nicelik ve niteliklerıyle birlikte dikkate alarak aralarındaki bağıntıları ortaya koyarlar. Hakîkî önerme, sadece zihindeki bir hakikate (*mahiyet*); hâricî önerme ise sadece zihin dışındaki şeylere işaret ettiğinde doğru olabilen önermedir. Bu nedenle "Her C B'dir" önermesi hakîkî olarak alındığında "zihinde C olması takdir edilebilen her şeyin B olduğu" kastedilir, hâricî önerme olarak alındığında ise "dış dünyada C olarak tahakkuk eden her şeyin B olduğu" ifade edilmiş olur. Böylece zihin dışı dünyada hiçbir dörtgenin olmadığı bir durumda "her dörtgen şekildir" önermesi hakîkî olarak geçerli, ancak hâricî olarak geçersizdir. Öte yandan dış dünyada dörtgenden başka bir şeklin olmadığı durumda "her şekil dörtgendir" önermesi hakîkî olarak geçersiz, ancak hâricî önerme olarak geçerlidir (Kâtibî, 2017, s. 308). Zira bu durumda dörtgen haricindeki şekillerin de zihinde takdir edilmesi mümkündür. Buna göre, bu türden önermelerin aralarındaki bağıntıların bir kısmı şu şekilde ortaya çıkar: Tümel olumlu hâricî önermeyle tümel olumlu hakîkî önerme arasında kısmî kapsama-kapsanma bağıntısı vardır. Zira hem zihinde takdir edilmiş her insan ferdi (*hakîkî*) hem de onun hariçteki tahakkuk etmiş fertleri canlı olduğu için "her insan canlıdır" önermesi hakîkî ve hâricî olarak doğrudur. Dolayısıyla ikisinin örtüştüğü bazı durumlar söz konusudur. Bununla birlikte "her Anka uçandır" önermesi sadece hakîkî; "her insanın yalnızca bir başı vardır" önermesi ise sadece harîcî önerme olarak doğrudur. Demek ki tümel olumlu hakîkî ve hâricî önermeler bazı şeylerde birlikte, bazılarında ise ayrı ayrı doğru olduklarından aralarında kısmî kapsama-kapsanma bağıntısı oluştururlar. Tikel olumlu hakîkî önermeyle tümel olumlu hâricî önermeler arasında ise birincisinin kapsayan olacağı biçimde, tam kapsama-kapsanma bağıntısı bulunur. Bir önermenin yüklemi, konusunun zihin dışında gösterdiği bütün fertleri hakkında doğru olursa bunun gereği olarak zihindeki bazı fertleri hakkında da doğru olur, çünkü hariçteki fertler hakkında yüklem yapılabilen şeyler konularının zihnî hakikatleri hakkında da yüklem olabilir. Ancak bunun aksi düşünülemez. O zaman tikel olumlu hakikî önerme

hem zihnî hem haricî durumları kuşatır. Yine tümel olumsuz hakîkî önermeyle tümel olumlu hâricî önerme arasında tam ayrıklık ortaya çıkar, çünkü herhangi bir yüklem zihindeki bütün mümkün fertlerden hakîkî olarak olumsuzlandığında hariçteki fertlerden de olumsuzlanması gerekir. Yani bir niteliğin zihinde hiçbir şeye yüklem olması mümkün değilse, hariçte bazı şeylere yüklem yapılabilmesi imkansızdır. Bu da söz konusu önermeler arasında ayrıklık bağıntısı oluşturur. Bu iki önermenin tikel olumsuz halleri arasında ise kısmî ayrıklık bulunur.

Nicelikli önermeler ve kipli önermeler arasındaki bağıntıları (*en-niseb beyne'l-muveccehât*) dikkate aldığımızda tikel önermenin tümelden, sürekli önermenin de zorunludan daha geniş kaplama sahip olduklarını; yani aralarındaki bağıntıların tam kapsama-kapsanma olarak tahakkuk ettiğini belirtmek gerekir. Zira tikel hem kendi niceliğinin ifade ettiği durumlarda hem de tümelin geçerli olduğu hallerde tahakkuk eder. Yani bir önermenin içeriği sadece tikel olarak söylenebilecek bir durum da olsa, aynı zamanda tümel olarak söylenebilecek bir durum da olsa bu içeriği tikel bir önerme biçiminde ifade etmek mümkün olduğundan tikellik tümellikten daha kapsamlıdır. Aynı durum süreklilik ve zorunluluk kipleri arasında da vakidir. Yani süreklilik hem sürekli hem zorunlu kipleri ifade etmek üzere kullanılabilir. Bunların haricinde, İbn Sînâ mantığından gelen zâtî ve vasfî önermelerin mantıksal ve zamansal kipleri (zorunlu-mümkün ve sürekli-süreksiz) arasında çeşitli bağıntılar ortaya çıkmaktadır. Zâtî önerme, hükmü konusunun işaret ettiği zata dayanan önerme, vasfî önerme ise hükmü, konunun zatındaki bir vasfa dayanan önermedir. "İnsan canlıdır" önermesi zâtî, "yazı yazan kişi, yazan oldukça elini hareket ettirir" önermesi ise vasfîdir, çünkü birincisi doğrudan zât hakkında bir hükmü ifade ederken ikincisi zattaki "yazı yazma" vasfına bağlı olarak ortaya çıkmış bir hükmü bildirir. Oysa ikincisinde önermeye konu olan yazı yazma vasfının kendisi bu vasfa konu olmuş bir zatın niteliğidir. Dolayısıyla bir önermenin hükmünün ve kipinin zâtî olarak tahakkuk etmesiyle vasfî olarak tahakkuk etmesi ayrı şeylerdir. Buna göre, söz konusu ayırımları dikkate alarak kipli önermeler arasındaki bağıntılara şunları misal vermek mümkündür: Hükmü vasfa bağlı zorunlu önermeyle (*meşrûta-i âmme*) zata bağlı zorunlu önerme (*zarûriyye-i mutlaka*) arasında, birincisinin daha genel olmasından dolayı, tam kapsama-kapsanma bağıntısı vardır, çünkü vasfa

dayalı hükümler aynı zamanda zatı da gerektirir. Eğer ortada kendisi üzerine bir hüküm bina edecek vasıf varsa bu vasfın kendisine dayandığı bir zat da olacağından vasfî önermeler hem vasfa hem zata dayalı durumları ifade edebilen önermelerdir. Başka bir ifadeyle, her ne zaman vasıf bakımından bir zorunluluk tahakkuk ederse zat bakımından da zorunluluk tahakkuk eder. Bu nedenle vasfî zorunlu önerme zâtî zorunludan daha geneldir. Misal olarak "her Ay tutulması, Ay'ın zatı tutulan oldukça, zorunlu olarak havayı karartır" ve "zorunlu olarak, hiçbir tutulan Ay, zatı tutulan Ay oldukça gelip geçmez" önermeleri bunu gösterir. Birinci önerme, hükmü vasfa bağlı; ikincisi ise zata bağlı bir önermedir ve birincisi hem zâtî hem vasfî durumu ifade edebilen bir önerme olduğu halde ikincisi sadece zâtî durumu ifade edebilen bir önermedir. Bu nedenle ilki, ikincisinden daha geneldir.

Önermelerin ifade ettiği imkan, mutlaklık ve zorunluluk kipleri arasında ise bu sıraya göre genellik-özellik ilişkisi bulunduğundan mümkün önerme mutlakı, mutlak önerme de zorunluyu kaplamına alır. Zira imkan henüz gerçeklememiş durumları, gerçekleşenleri ve gerçekleşecek olanları; mutlak "en az bir defa" gerçekleşenleri; zorunlu ise bütün bunlardan daha hususi olarak olması zorunlu durumları ifade eden bir kiptir. Buna binaen zorunlu olan aynı zamanda "en az bir defa" gerçekleşmiş olacağından mutlak içinde; mutlak olan da zaten gerçeklemiş olduğundan imkân içinde dile getirilebilmektedir. Bu özelliklerinden ötürü mutlak aynı zamanda mümkün, zorunlu da aynı zamanda mutlak önerme olarak söylenebilir. Dolayısıyla mümkün önermelerle mutlak önermeler arasında mümkünlerin kapsayan olacağı biçimde tam kapsama-kapsanma; mutlaklarla zorunlular arasında ise mutlakların kapsayan olacağı biçimde tam kapsama-kapsanma bağıntısı ortaya çıkar (Hasan b. Hüseyin b. Muhammed, 1602, ss. 218b-222b). Böylece "mutlak olarak (en az bir defa) Güneş doğmuştur" önermesi "zorunlu olarak Güneş doğar" önermesinden, "mümkün olarak Güneş doğacaktır" önermesi ise her ikisinden daha geneldir. Böylece İslam mantıkçıları mantıksal bağıntılar meselesini kipler ve kipli önermeler arasındaki kaplam bağıntılarını da gösterecek biçimde geniş bir şekilde ele almıştır.

IV. Sonuç

Porfiryus'un *Eisagoge*'sinde beş tümel terim arasındaki içlem-kaplam ilişkilerini göstermek üzere genel ve basit bir şekilde ele alınan kavramlar arası bağıntılar meselesi İslam mantıkçılarının eserlerinde kavramların çelişikleri, önermeler, önermelerin doğruluk alanları, kipler ve kipli önermeler arasındaki bağıntıları, hatta hariçteki nesnesi aynı olan itibârî tikel mefhumlar arasındakileri tartışacak kadar genişlemiştir. Konuyu bu geniş yelpaze içinde ele alan mantıkçıların aynı zamanda İslam düşüncesinin en önemli belagat ve usul-ı fıkıh eserlerinin yazarları olması dinî ilimlerin mantık ve felsefedeki bakış açısına tesirini gündeme getirmektedir. Meseleyi beş küllî terimden bağımsız olarak ilk defa inceleyen Fahreddin er-Râzî'nin usulcü kişiliğinin; mefhumları çelişikleriyle ele almaya başlayan Hûnecî'nin fakih olmasının ve Teftazânî'nin belagatçı yönünün kuşkusuz bu değişimlerin meydana gelişinde etkisi olmuştur. Osmanlı alimleri de dahil olmak üzere daha sonraki isimlerin söz konusu gelişmelere karşı kendi yaklaşımlarını ortaya koymaları, hatta konuyla ilgili müstakil risaleler kaleme almış olmaları kavramlar mantığının bu formel konusuna yönelik ilginin çeşitli gelişmeleri doğuracak biçimde canlı tutulduğunu gösterir.

Ayrıca bu bağıntıların klasik mantığın tasavvurât ve tasdîkât kısımlarının hem ilkelerine (*mebâdî*) hem amaçlarına (*makâsıd*) taalluk eden bir konu olması dikkat çekicidir. İki kavram arasındaki bağıntı tanım ifadelerinin ilkeleri olan beş tümel terim arasındaki ilişkileri verir ve tanımın uygunluğunu denetlemeyi sağlar. Öte yandan önerme bağıntıları ise önermeler arasındaki ilişkileri gösterir ve "kıyasın sonucunun öncüllere bağlı olması sebebiyle" sonucun geçerliliğini denetlenme imkanı verir.

Kaynaklar

Cürcânî, S. Ş. (1983). *Et-Tarîfât*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Cürcânî, S. Ş. (2011). Haşiyetü'ş-Şemsiyye. İçinde *Şürûhu'ş-Şemsiyye*. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs.

Desûkî. (2011). Haşiyetü'd-Desûkî. İçinde *Şürûhu'ş-Şemsiyye: C. I*. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs.

Devvânî, C. (1305). *Şerhu't-Tehzîb li-Celaleddin ed-Devvânî*. Hacı Muharrem Efendi Matbaası.

el-Guneymî, Ş. Ş. A. (153M.S.). *Bülûgu'l-Ereb bi-Tahrîri'n-Niseb*. Harvard University MS Arab 153 Houghton Library.

er-Râzî, F. (2005). *Mantıku'l-Mülahhas*. Dânişgâh-ı İmâm Sâdık.

er-Râzî, K. (2011). Tahrîrü'l- Kavâi'di'l-Mantıkıyye fî Şerhi'r-Risâleti'ş-Şemsiyye. İçinde *Şürûhu'ş-Şemsiyye*. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs.

Gelenbevî, İ. (1310). *Burhân-ı Gelenbevî*. Matbaa-i Osmaniye.

Halhâlî, H. (1357). *Hâşiyetü't-Tehzîb li'l-Halhâlî*. Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi Koleksiyonu 1357.

Hasan b. Hüseyin b. Muhammed. (1602). *Şerhu Nisebi'l-Kazâyâ el-Müveccehe el-Basîta ve'l-Mürekkebe*. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu 1602.

Hodjatī, S. M. A. (2008). Kâtibī on the Relation of Opposition of Concepts. *History and Philosphy of Logic*, *29*, 207-221.

Hûnecî, E. (1389). *Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr*. Müessese-i Pejûheş-i Hikmet ve Felsefe-i Îrân.

İbn Sînâ. (2006). *Kitâbu'ş-Şifâ: Mantığa Giriş Medhal*. Litera Yayıncılık.

İsferâyînî, İ. (1387). *İsâmu't-Tasavvurât maa't-Tasdîkât*. Süleymaniye Kütüphanesi Veliyyüddün Cârullah Efendi Koleksiyonu 1387.

İsferâyînî, İ. (1403). *İsâm Şerhu't-Tehzîb*. İstanbul Millet Genel Kütüphanesi Veliyyüddîn Cârullah Efendi Koleksiyonu 1403.

İsferâyînî, İ. (1757). *Hâşiyetü İsâm ber Kutbüddîn*. Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu 1757.

Kâtibî, N. (t.y.). *Şerhu'l-Mülahhas*. Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu 1680.

Kâtibî, N. (2017). *Şemsiyye Risalesi*. Litera Yayıncılık.

Mîr Ebü'l-Feth. (1305). *Tehzîb-i Mîrî*. Hacı Muharrem Efendi Matbaası.

Porphyry, P. (1975). *Isagoge*. The Pontificial Institute of Medieval Studies.

Sâlim Efendi, S. (2541). *Risâle fî Beyâni'n-Nisebi'l-Erba'*. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi 2541.

Siyâlkûtî, A. b. M. (2011). *Haşiyetü's- Siyâlkûtî: C. I*. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs.

Şirvânî, S. M. E. (1357). *Hâşiyetü Sadreddinzâde alâ Hâşiyeti'd-Devvânî*. Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi Koleksiyonu 1357.

Teftâzânî, S. (2013). *Es-Sa'd et-Teftâzânî ale'ş-Şemsiyye fi'l-mantık li'l-İmam el-Kâtibî*. Dârü'n-Nûri'l-Mübîn.

Tehânevî, M. (1995). *Keşşâfû ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm: C. II* (R. el-Acem, Ed.). Mektebetü Lübnân.

Tûsî, N. (1974). Ta'dîlü'l-mi'yâr fî nakdi Tenzîli'l-efkâr. İçinde *Mantık ve Mebâhisü'l-Elfâz: Mecmu'â-i Mütûn ve Makâlât-ı Tahkîkî*. Müessese-i Mütâlaât-ı İslâmî-yi Dânişgâh-ı McGill Şu'be-i Tehrân.

Urmevî, S. (1391). Metâli'u'l-envâr. İçinde *Şerhu'l-Metâli'*. Menşûrât-ı Zevi'l-Kurbâ.

Öz: Bu çalışma İslam mantık literatüründeki kavramlar ve önermeler arasındaki kaplamsal bağıntıları konu edinir. Kavram bağıntıları klasik mantığın iki önemli konusu olan tanım ve kıyas alanlarında önemli bir yer tutar, çünkü bir tanım cümlesinin kavramları arasındaki genellik-özellik ilişkisi onun sahihliğini denetlemede, kıyasın kavramları arasındaki ilişkiler de onun tutarlılığını denetlemede işe yarar. Önerme bağıntıları ise bir kıyasın geçerli netice vermesindeki özel şartları belirleyen öncülün tespiti için önemlidir. Bu makalede giriş olarak bağıntıların ne olduğunu açıkladıktan sonra, kavramlar ve önermeler arasındaki bağıntıların İslam mantık geleneğindeki tarihsel gelişimini ayrı başlıklar altında ele alıyoruz. İslam mantıkçıları kavramlar ya da önermeler arasında oluşabilecek dört bağıntıyı "en-nisebü'l-erba'" terimiyle ifade ederler. Bu terimin altında toplanan dört bağıntı biçimi şunlardır: Tam kapsama-kapsanma bağıntısı (umûm ve husûs mutlak), kısmî kapsama-kapsanma bağıntısı (umûm ve husûs min vech), eşitlik (müsâvât) ve ayrıklık (mübâyenet) bağıntıları. İslam mantıkçıları benzer şekilde bağıntıların, önermeler arasında kipleri ve doğruluk kriterlerine göre de ortaya çıkabileceğini düşünerek bu meseleyi daha ayrıntılı biçimde ele almış ve genişletmiştir.

Anahtar Kelimeler: en-Nisebü'l-erba', kavram, önerme, mantıksal bağıntılar, kaplam, tasavvurât.